

A Comparative Analysis of the Social Interpretational Approach of Sayyid Qutb in Fi Zilal al-Quran and Muhammad Jawad Mughniyah in Al-Kashaf with a Focus on Family

Hosein Khoshdel Mofrad¹ Lida Maddi² Mohammad Nasehi³

1. Assistant Professor of Islamic Theology and Studies, University of Kashan,
khoshdel75@yahoo.com (Corresponding Author)

2. Ph.D. Student, University of Kashan

3. Assistant Professor of Islamic Theology and Studies, University of Kashan

DOI: 10.22034/iscw.2023.713414

Orgina Research

Received:

2023-02-25

Accepted:

2023-08-28

Keywords:

Divorce, Right to Divorce, Prerogative, Islamic Principles, Divorce Verses, Quran.

Abstract: In Arabic, the term "talaq" (divorce) means to let go, and it was used by Arabs before Islam to refer to separation from one's wife. Islamic law recognizes various forms of divorce, and divorce is generally considered to be a man's prerogative. However, this emphasis in Islamic jurisprudence and civil laws has raised human rights concerns, challenging the gender-biased nature of Islamic principles. This research aims to re-examine the Quranic verses related to the right to divorce. This article seeks to address the extent to which the Quranic foundations of the right to divorce can be invoked and whether the notion that divorce is a man's prerogative and that it is he man who must decide on divorce has any Quranic basis. Based on the findings of this research, conducted through a comparative analysis of marriage and divorce verses, it was found that the verses related to the necessity of women's consent in marriage, the injunction to love and mercy between spouses, women's rights in marriage and divorce, the need for agreement and consent of both parties in the contract, and the right of enslaved and free women to consensual marriage and divorce indicate that the concept of men's right and prerogative to divorce needs to be re-examined and its Quranic documentation critically studied. In other words, it cannot be accepted that based on the Quranic verses, marriage, whose main pillar is the consent of both parties and is intended for mutual understanding and affection, should be solely in the hands of one of the spouses at the time of separation.

بررسی تطبیقی گرایش تفسیر اجتماعی سید قطب در فی ظلال القرآن و محمد جواد مغنیه در الکاشف با رویکرد خانواده

حسین خوشدل مفرد^۱   لیدا مددی^۲   محمد ناصحی^۳

۱. استادیار گروه معارف، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران. (نویسنده

مستثول) khoshdel75@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری دانشگاه کاشان، ایران.

۳. استادیار الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه کاشان، ایران.

DOI: 10.22034/iscw.2023.713414

چکیده: گرایش اجتماعی به تفسیر قرآن مجید یکی از گرایش های

تفسیری و از نوآوری های مفسران در سده های اخیر است. بر طبق این
گرایش، مفسران به دنبال پیدا کردن جواب هایی برای مسائل اجتماعی
جوامع هستند و راه حل معضلات و مشکلات را از قرآن کریم می جویند. در
این میان آراء و اندیشه های دو متفکر جهان اسلام و از حامیان جنبش های
اسلامی معاصر، سید قطب در تفسیر فی ظلال و محمد جواد مغنیه در
تفسیر الکاشف، شایسته بازخوانی اند. در این پژوهش به شیوه توصیفی،
تطبیقی و تحلیل انتقادی، گرایش تفسیر اجتماعی این دو مفسر در حوزه
خانواده واکاوی و مشخص شده است. سؤال اساسی تحقیق این است که
در گرایش تفسیر اجتماعی سید قطب در فی ظلال القرآن و محمد جواد
مغنیه در الکاشف موضوع خانواده چه نقشی دارد و علل پرداختن به این
گرایش تفسیری چیست؟ یافته های تحقیق حاکی از آن است که هر دو
متفکر با مشاهده نارسایی های موجود در جامعه اسلامی، در اندیشه جبران
عقب ماندگی ها در پرتو هدایت قرآنی گام برداشته اند و تنها راه رهایی
مسلمانان را در استقرار حاکمیت اسلامی می دانستند. با مطالعه تفسیر این
دو مفسر به روشنی مشخص می شود که هر دو مفسر به نقش خانواده در
رسیدن به این مهم تاکید زیادی دارند.

صص:

۱۴۸-۱۳۳

نوع مقاله:

علمی پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۲/۰۲/۱۹

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۲/۰۵/۲۲

کلید واژه ها:

تفسیر تطبیقی،

سید قطب،

محمد جواد مغنیه،

فی ظلال القرآن،

الکاشف،

خانواده

مقدمه

گرایش اجتماعی، گرایش تفسیری نوپدید است که از روش تفسیر عقلی - اجتهادی برآمده است. مفسران نوگرای معاصر راه حل مشکلات اجتماعی بشر امروزی را پرداختن به تفسیر آیات قرآن با رویکرد اجتماعی می‌دانند. آنان از دیدگاه پدیده‌ها و حوادث اجتماعی به آیات قرآن می‌نگرند و به تحلیل و بررسی آیه‌های اجتماعی قرآن می‌پردازند. این گرایش نوگرای تفسیری، هرگز تقلیدگونه به مسائل ظاهری و خسته‌کننده جامعه - که موجب دوری مردم از قرآن می‌شوند - نمی‌پردازد، بلکه پس از اظهار دقایق و ظرافت‌های تعبیر قرآنی، با سبکی نو و زیبا آنها را با هستی، زندگی، آداب و سنن اجتماعی و واقعیت‌های موجود در جامعه مطابق و هماهنگ می‌کند. همچنین دور از هرگونه تعصب و تصلب افراطی به قرآن می‌نگرد و مفاهیم قرآن را آن‌گونه که هست، در دیدرس مردم قرار می‌دهد. افزون بر این، از دخالت اسرائیلیات و روایت‌های ساختگی می‌پرهیزد و اصطلاح‌های علوم و فنون و فلسفه و کلام را تنها به قدر نیاز و ضرورت به کار می‌برد.

به عبارت دیگر گرایش اجتماعی در تفسیر قرآن کریم، اصطلاحاً گرایشی است که بر اساس یافته‌هایی از قرآن به مباحث مورد نیاز جامعه پرداخته تا مشکلات اجتماعی عصر خود را حل کند یا دین را به شکل جدیدی متناسب با زمان مطرح نماید. در این گرایش مفسر، با نگرش جامعه‌شناسی، تحت تأثیر نیازهای اجتماعی است. در این راستا ممکن است شیوه‌ها و اندیشه‌های سنتی را محکوم نماید و دیدگاه‌های مطابق با دانش‌ها یا جامعه عصر خود ارائه دهد. این رویکرد جدید، گوشه‌هایی از بلاغت قرآن و اعجاز بیانی آن را آشکار، و سنت‌های حاکم بر هستی و جامعه را که در قرآن به آن‌ها اشاره رفته است، برملا می‌کند. از این رهگذر، با نشان دادن مشکلات جامعه اسلامی و بشری، ارشادها و راهنمایی‌های قرآن را نیز در حل آنها ارائه می‌دهد. همچنین بین قرآن و دیدگاه‌های درست و ثابت علمی تعامل و تطابق به وجود می‌آورد، و ضمن پاسخ به شبهات وارد به قرآن، به عقل انسان آزادی و اختیاری گسترده می‌بخشد. در این گرایش، تلاش می‌شود تا مسائل اجتماعی با رهیافت از داده‌های قرآنی مورد بحث و فهم قرار گیرند، پس چنین می‌طلبند که با رشد و توسعه جامعه و تغییر نیازهای اجتماعی، سبک و روش و نوع پردازش اطلاعات این گرایش نیز متحول گردد. سرچشمه‌های این گرایش نوظهور را باید در افکار نوگرای سید جمال‌الدین اسدآبادی جست‌وجو کرد؛ اما شاگرد وی محمد عبده (م ۱۳۲۳ ق) آن را شکل داد و بنیان گذاشت؛ از آن پس شاگردان عبده، از مفسران شیعه و سنی، این راه را ادامه دادند.

در پی ایجاد این تحول عظیم در تفسیر، مفسران دیگری نیز به این سبک اقتداء کرده و تفاسیری با رویکرد تحولات اجتماعی به رشته تحریر در آورده اند. مفسرانی همچون رشیدرضا که شاگرد محمد عبده بود، سید محمد حسین فضل الله (من وحی القرآن)، احمد مصطفی مراغی (تفسیر مراغی)، طباطبایی (المیزان)، مکارم شیرازی (تفسیر نمونه)، سید قطب (فی ظلال القرآن)، محمد جواد مغنیه (الکاشف)، محمود طالقانی (پرتویی از قرآن)، و بسیار دیگر از این قبیل تفاسیر. تفاسیر بیان شده هر یک دارای ویژگی ها و امتیازات و گاه نقاط قابل نقد می باشد.

در این تفاسیر به دلیل پرداختن به مسائل اجتماعی و ارائه دیدگاه های بعضاً عقلی دارای مخاطبان بسیار بوده است ولی گاه در برخی از این تفاسیر دیده می شود به دلیل آزادی عقل و منطبق کردن دین با علوم و افکار روز دنیا، سبب شده تا دچار "تفسیر به رأی" شوند. برخی از این تفاسیر نیز باعث تحولات اجتماعی در جامعه شده اند.

از مهمترین تفاسیری که در دنیای معاصر با این گرایش نوشته شده، می توان به دو تفسیر فی ظلال القرآن و الکاشف نام برد؛ که یکی از میان اهل سنت و دیگری در فضای شیعه پا به عرصه ظهور گذاشتند.

تفسیر فی ظلال القرآن اثر سید بن قطب بن ابراهیم شاذلی از ادیبان برجسته و از اندیشمندان و اصلاحگران بزرگ معاصر در مصر است. این تفسیر از بهترین تفاسیر ادبی-اجتماعی است که به هدف احیای نهضت اصیل اسلامی به رشته تحریر در آمد. فی ظلال القرآن در میان تفسیرهای قرآن کریم دارای رویکردی سیاسی، اجتماعی، حرکتی و تربیتی است که مؤلف آن به مفسری مجدد با سیاق تفسیری نوینی شهرت دارد و یکی از پیشوایان و اندیشوران اصیل حرکت اسلامی معاصر است. از جمله اهداف او نیز، پر کردن شکاف عمیقی بود که بین مسلمانان عصر حاضر و قرآن به وجود آمده بود و شناساندن رسالت علمی-سیاسی قرآن و تبیین غیرت دینی و روحیه جهاد (آن گونه که مورد نظر قرآن است) همراه با تربیت اسلامی و قرآنی نسل کنونی مسلمانان و نیز نشان دادن آثار و نشانه های راهی است که مسلمانان باید آن را بپیمایند.

این تفسیر با توجه به زمینه های روحی فراهم شده برای سید قطب از قبیل زندان، شکنجه و جاهلیت حاکم، از آیات مکی که تالأم کامل با آن داشت، آغاز شد. از این رو مؤلف شروع این کار را از سه جزء آخر قرآن کریم که تأمین کننده این هدف بود، آغاز کرد و پاره ای از مفاهیم حرکتی جدید را در تفسیر این سه جزء بیان داشت و پس از آن مصمم گشت این روند را در مورد همه قرآن تکرار کند و با بیان تجربه نوین حرکتی اش، روحی دیگر در تفسیر «فی ظلال» بدمد.

محمد جواد مغنیه صاحب الکاشف نیز از این قاعده مستثنی نیست. او در تفسیر آیات قرآن تا اندازه بسیاری تحت تأثیر مسائل سیاسی و اجتماعی است و در جای جای آیات قرآن به طرح مسائل سیاسی و جنایات و دسیسه های اسرائیل در تحریف اسلام و قرآن می پردازد از کشتار کودکان و افراد ناتوان جامعه به دست یهودیان در جنگ ۱۹۶۷ سخن می گوید اهداف اسرائیل و حامیان آن را افشا می کند و عملیات شهادت طلبانه را برای دفاع از وطن بهتر از زندگی با ذلت و خواری می داند. توجه نویسنده الکاشف به مسائل سیاسی و اجتماعی و آیاتی که درباره بنی اسرائیل است به گونه ای است که تنها افشاگری ها و روشنگری های مغنیه درباره بنی اسرائیل، کتابی با عنوان (اسرائیلیات القرآن) را شکل داده است.

با توجه به تأثیر گذار بودن این دو تفسیر در جریانات فکری معاصر و همچنین تأثیر که در دو فضای شیعی و سنی از خود بر جای نهادند و با توجه به مطالب ارائه شده در این پژوهش به بررسی تطبیقی تفسیری، گرایش اجتماعی سیاسی سید قطب در فی ظلال القرآن و محمد جواد مغنیه در الکاشف با محوریت توجه به کانون خانواده پرداخته می شود.

زندگی نامه مغنیه

در کتاب اعیان الشیعه آمده است، محمد جواد مغنیه، در سال ۱۳۲۲ق در یک خانواده مذهبی و اهل علم متولد شد. پدر او از روحانیون معروف لبنان و مادرش هم از خانواده سادات متدین بود. (امین، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۰۵). مغنیه در کتاب تجارب که زندگی نامه خود نگاشت وی است می نویسد اوست و داستان زندگی خود را از مفصلاً توضیح می دهد می نویسد: زمانی که مادرش وفات یافت در معیت پدر به عراق مسافرت نمود و در آن سرزمین مقدس تعلیمات اولیه را همچون خط و حساب و زبان فارسی یاد گرفت.

چند سال بعد مردم عباسیه پدر او را به منطقه جبل عامل دعوت کردند. اقامت آنها در اینجا زیاد طول نکشید و پدر محمد جواد وفات یافت و آنها بناچار در سال ۱۳۳۴ق به «طیردبا» مراجعت نمودند و تحت سرپرستی برادر بزرگش، شیخ عبدالکریم قرار گرفتند. با رفتن برادرش به نجف اشرف ایام بسیار دشوار مغنیه شروع شد که با زیادی شکمشان را سیر می کردند و برخی اوقات چیزی برای سد جوع نمی یافتند (مغنیه، ۱۳۸۳، ص ۲۵).

محمدجواد، در همان سالیان نخست، درسهای ابتدایی را در پای درس شیوخ آن سامان آموخت و برای تعمیق اندوخته های خود به حوزه علمیه نجف اشرف رفت و با شور و شوق فراوان در دروس اعظام آنجا مثل آیت الله خویی، شیخ عبدالکریم مغنیه، محمدسعید فضل الله و شیخ حسین کربلائی سید حسین الحمامی و دیگران تلمذ نمود. (امین، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۰۵).

دیری نگذشت که برادر محمد جواد هم در گذشت و مردم روستای «معرکه» از او خواستند که اقامه نماز جماعت آنجا را بپذیرد. محمد جواد با طیب خاطر پذیرفت و کارهای تبلیغی برادر مرحومش را دنبال کرد. تحصیلات عالی و درجات علمی محمد جواد باعث شد که در سال ۱۳۶۷ هـ ق به منصب قضاوت بنشیند و از ۱۳۷۰ تا ۱۳۷۵ رئیس دادگستری شیعیان لبنان گردید. مغنیه در این ایام با عدالت و انصاف رفتار کرد و زمانی که وزیر کشاورزی وقت خواسته غیر قانونی از او داشت مقاومت نمود، هرچند که به عزل او انجامید.

بزرگترین دغدغه شیخ محمد جواد، اتحاد و انسجام مسلمانان شیعه و سنی بود و برای تحقق آن با دانشمندان اهل سنت مذاکرات متعددی داشت. مغنیه با شیخ شلتوت مکاتبات زیادی داشت و همواره از فتوای او مبنی بر «جواز عمل به فقه شیعه» به نیکی یاد می کرد. (مغنیه، ۱۳۸۳، ص ۱۱۱). مغنیه در سال ۱۳۸۲ هـ ق. در مصر، با شلتوت دیدار داشت و در این باره می گوید: به خانه شلتوت رفتم. از من استقبال کرد و خوش آمد گفت. وقتی سخن از شیعه به میان آمد، او گفت: شیعیان، الازهر را تأسیس کردند و مدت کوتاهی علوم و مذهب تشیع در الازهر تدریس می شد، تا این که به پادارانندگان این مذهب از آن اعراض کردند و الازهر را از نور خیره کننده و فوائد آن محروم کردند. من به او گفتم: علمای شیعه شما را محترم می شمارند، چون ارزش خدمات شما را به دین می دانند و جرأت شما را در بیان حق و عدل که از ملامت هیچ کس نمی هراسید، می ستایند. و به او گفتم: شیعیان خلافت بعد از پیغمبر را حقّ امام علی می دانند، ولی عقیده دارند که نباید به اختلافی دامن زد که موجب تفرقه و به ضرر اسلام باشد همان طور که امام علی این کار را کرد. او به حاضران در جلسه گفت: سنّیان این حقیقت را نمی دانند. (همان، ص ۱۱۲).

شیخ محمد جواد مغنیه بعد از یک عمر مجاهدت علمی سرانجام در ۱۹ محرم الحرام سال ۱۴۰۰ق در ۷۸ سالگی بر عارضه قلبی رحلت نمود و در جوار امام علی علیه السلام آرام گرفت. (کسار، ۱۳۷۸، ص ۳۲).

زندگی نامه سید قطب

نام کامل او سید ابراهیم حسین شاذلی قطب، که به سید قطب اشتهار دارد سال ۱۹۰۶ در منطقه ای از شهر آسیوط که یکی از شهرها و شهرستان‌های کشور مصر است متولد شد. پدرش کشاورز بود و سید تعلیمات اولیه را در روستای خود سپری کرد و در اثر فطانت و حافظه قوی خود در ده سالگی حافظ قرآن گردید و جهت تکمیل تحصیلات خود به قاهره نقل مکان نمود. او در این وقت معلم مدرسه ای در قاهره شد و کم کم در وزارت معارف استخدام گردید (الخطیب، بی تا، ص ۱۶۲). سید به دلیل هوش سرشار و تربیت دینی خود از همان اوان نوجوانی و جوانی با فعالیت های سیاسی آشنا گردید و خیلی زود به عضویت حزب ملی گرا و مشروطه طلب «وفد» در آمد. و در کنار اینها بواسطه قریحه شعر و شاعری به سرودن شعر پرداخت (رسول نژاد، ۱۳۷۹، ص ۱۵). فعالیت در حزب غرب گرای «وفد» که دنباله روی سیاست های تمدن غربی و گسترش فرهنگ لایک غربی ها بود، سید را قانع ن ساخت و این بود که به سمت و سوی اسلام خواهی و انتقاد از تمدن غربی روی آورد. سید معتقد بود که دیر یا زود اندیشه های غربی به شکست می انجامد. (میراحمدی و مهربان، ۱۳۸۷، ص ۱۹۲).

استعداد قابل توجه سید قطب در تحصیلات علمی، وزارت معارف دولت مصر را بر آن داشت که در سال ۱۹۴۹ او را برای تکمیل مدارج علمی به کشور آمریکا بفرستد. سید در آمریکا دامنه مطالعات اسلامی خود را ارتقاء بخشید و در سال ۱۹۵۱ به مصر مراجعت نمود. روح جستجو گر او باعث شد که برای تعمیق دانستنی ها و تالیف آثار خود، از مشاغل دولتی خود کنار رود تا بتواند با فراغ بال آثارش را سامان دهد. این بود که در سال ۱۹۵۳ از این مشاغل فارغ شد. وی در سال ۱۹۵۳، به دعوت اخوان المسلمین که یک جنبش فراملی اسلام گرای اهل سنت بود و در اکثر کشورهای عربی هواداران سرسختی داشت، را پذیرا باشد و رسماً به بزرگترین گروه سیاسی اعراب آن زمان پیوست. به دنبال قطع ارتباط اخوان المسلمین با رهبران انقلاب مصر در سال ۱۹۵۴، با افراد زیادی اخوان المسلمینی ها، محبوس گردید. اما گویا گرفتار شدن در زندان فرصت مناسبی برای او جهت نهادینه کردن جنبش عدالت خواهانه و نوشتن آثارش بوجود آورد. سختی های زندان و تحمل شکنجه های طاقت فرسا او و همفکرانش را مصمم ساخت که راه مبارزه را ادامه دهند و البته باعث رشد گرایش افراطی و تکفیری در آنها و بعداً در طرفداران آنها شد. (مورو، بی تا: ۶۹).

زندانی شدن سید قطب تا سال ۱۹۶۴ بطول انجامید و پیامد آن انتشار نظریه هایی بود که بازگشت به اسلام واقعی را نوید می داد. سید از مسلمانان زمان خود گله مند بود که به وظائف خود برای برپایی

حکومت اسلامی عمل نمی کنند، گرچه در زندان عده ای را بر اساس این اندیشه های تربیت نمود و پس از استخلاص به آموزش آنها مبادرت ورزید و همین اقدامات تحریک آمیز دولت مصر را نگران کرده و به همین علت او را در سال ۱۹۶۶ میلادی مطابق با هفتم جمادی الاول سال ۱۳۸۶ هجری قمری به همراه دو نفر از یارانش اعدام کرد. (مرادی، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۳۰).

سید قطب اگر چه تاهل اختیار نکرد و فرزندانی نداشت، ولی آثار ذی قیمتی که به مثابه فرزندان معنوی اوست به یادگار گذاشت که هنوز هم مورد توجه محافل علمی قرار دارد و دوستان او با علاقه زاید الوصفی از مطالعه آثار او متمتع می گردند. او در زمینه های مختلف ادبی و تربیتی و سیاسی و اقتصادی و اجتماعی و فلسفی و دینی به نوشتن پرداخته و سخنرانی های متعددی در مجامع عمومی و علمی داشته است.

علل گرایش سید قطب به بحث های اجتماعی

سید قطب به عنوان شخصیتی که دارای گرایش های سیاسی اجتماعی بوده، آنچنان اشتهار جهانی دارد که نیازی به اثبات و آوردن دلیل نیست. در جای جای آثارش بخصوص تفسیر فی ظلال القرآن به هر بهانه ای سراغ این مسائل می رود و از درد جانکاه مردم و مشکلات و معضلات آن سخن به میان می آورد. طبیعی است در راستای تکوین شخصیت سیاسی اجتماعی او عوامل متعددی نقش داشتند که در این مجال به برخی از آنها اشاره می کنیم.

تاثیر خانواده سیاسی

خانواده در بر گیرنده تمامی افکارها، الگوهای احساسی، شناختی و رفتاری و به تبع این موارد تعاملات فردی و اجتماعی است. شخصیت هر انسانی در ابتدای تولد با تأثر از عوامل وراثتی شکل می گیرد و سپس با توجه به محیط خانواده، اجتماع و نحوه آموزش به وی رشد می کند. به بیان دیگر شخصیت هر انسان آن دریچه هایی است که فرد به واسطه آنها به محیط خارج از خود - افراد، مسائل شخصی، خانوادگی و اجتماعی - می نگرد و متناسب با این نگرش و خلق و خویی که توسط همین شخصیت از بدو کودکی شکل گرفته است عکس العمل نشان می دهد.

خانواده سید قطب از جمله افرادی بودند که با سیاست آشنا بوده و در فعالیت های سیاسی فعالیت داشتند و طبعاً سید با این نوع نگرش از دیر باز بیگانه نبود. حاج ابراهیم پدر سید قطب از نظر سیاسی، عضو حزب اللواء مصر و منزلش مرکز امور سیاسی روستا بود. در جریان انقلاب ۱۹۱۹ م/ ۱۲۹۸ هجری

شمسی اجتماعات علنی و سری تشکیلی داد و راه انقلاب را به مردمی آموخت. مادر سید قطب، زنی پاک دامن و از خاندانی بلند مرتبه بود و قبل از ازدواج با حاج ابراهیم در قاهره زندگی می کرد. دو تن از برادرانش در دانشگاه الازهر مصر تدریس می کردند و از موقعیت ممتازی برخوردار بودند. از خصوصیات بارز وی این بود که استماع صوت قرآن را بسیار دوست داشت و پسرش سید قطب را به این نیت به مدرسه فرستاد تا قرآن بیاموزد و برای مادر تلاوت کند (مرادی، ۱۳۹۴، ص ۳۲).

بنابراین سید قطب در چنین خانواده ای با مسائل اجتماعی سیاسی آشنا می گردد و رفته رفته دانش و اطلاعات اجتماعی خود را ارتقاء می بخشد. برخورداری از خانواده ای که شم سیاسی داشتند و او را تشویق به اقدامات اجتماعی می کردند باعث شد که سید از همان دوران جوانی در کنار تلاش های ادبی، فعالیت سیاسی داشته باشد و در حزب ملی گرا و مشروطه طلب «وفد» عضو گردیده به فعالیت بپردازد. (رسول نژاد، ۱۳۷۹، ص ۱۶).

تعلیم آموزه های سیاسی اجتماعی اسلام در خانواده

در قرآن کریم و روایات نبوی نمونه های متعددی وجود دارد که انسان ها را به امور سیاسی اجتماعی فرا می خواند، این قبیل دلایل بدون هیچ تردیدی در افکار یک عده مثل سید قطب تاثیر عمیق بخشیده و همین تاثیر را بعدها در تعالیم وی، آشکار می بینیم که چون به دوره کمال شخصیت اجتماعی رسید برای اثبات آراء خود، در مقابل موافقین و مخالفین به آیات و روایات مذکور متوسل می شد.

بنابراین ایجاد روحیه سیاسی اجتماعی در بطن و ذات اسلام وجود دارد و نیازی نیست برای واکاوی ریشه ها و عقبه اسلام گرایی به سراغ عوامل خارجی بگردیم. به بیان دیگر باورهای سیاسی اجتماعی سید قطب ناشی از انفعال تاثیرات خارجی و یا مفاهیم بنیادین مدرنیته مثل اومانیسیم، سوسیالیسم، سکولاریسم و... نمی باشد بلکه کاملاً فعال و جوشیده از بطن اسلام است. از این روست که سید قطب نیز اسلامگرایی را به بازگشتن به اصل و ذات دین یعنی حاکمیت الله و نفی حاکمیت طاغوت تعبیر می کند به نظر او فقط الله باید حاکمیت داشته باشد و انسان ها از تسلط طاغوتها رهایی یابند و زندگی خود را بر اساس آموزه های دینی سامان دهند. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۱، ص ۴۴).

علل گرایش مغنیه به بحث های اجتماعی

داشتن گرایش سیاسی اجتماعی امری نیست که به یکباره اتفاق افتاده باشد، بلکه معلول علل و عوامل مختلفی است که همه آنها شاکله انسانی و گرایشها و باورهای او را می سازد و بر اساس آن رفتار می

کند. بنابراین طبیعی است که اندیشه و تفکر و گرایش اعتقادی مفسر شکل گرفته و در نگارش تفسیر او نقش بسزایی دارد. مفسر با داده های ذهنی و فکری خود و جانبداری های کلامی و سیاسی و اجتماعی خود بن مایه علمی خود را شکل داده و همین شاخصه ها تفاوت او را با دیگران معین می نماید. برای همین است که مغنیه معتقد است «مشکل است که آدمی بتواند از نیت های خویش رهایی یابد و چه دشوار است که انسان ما فی الضمیر خود را هنگامی که فرصت ابراز آن را می یابد، بیان نکند. (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۲). در این مجال بینیم چه عوامل سیاسی، اجتماعی محمد جواد مغنیه را به سمت و سوی تفسیر اجتماعی - سیاسی سوق داده است.

برخورداری از خانواده اهل علم

علاوه بر شرایط خاص جامعه، نحوه فرهنگ خانواده می تواند در شکل گیری باورها و اندیشه و انعکاس آن در تولید آثار موثر باشد. مغنیه از یک سلسله جلیله علمی و پدر و مادر اهل علم برخوردار بود. جد اعلا او در قرن ششم هجری از شهری در الجزائر به نام (مغنیه) به جبل عامل آمده بودند.

شیخ محمود پدر محمد جواد مغنیه از مشاهیر لبنان بود. و تحصیلات خود را در نجف اشرف تکمیل کرده و به لبنان برگشته بود و به وعظ و ارشاد مردم مشغول بود و آثاری از خود من جمله "رساله هایی در عدالت، ارث، طهارت، کتاب القضاء و غیره بجا گذاشته است. برادر محمد جواد یعنی احمد هم از علمای برجسته لبنان بشمار می رفت. خانواده او در نزد مردم لبنان به حسن سابقه اشتها داشتند و در امور اجتماعی و رفع نیازمندی های آنها تشریک مساعی می نمودند و منزل آنها محل رجوع مردم بخصوص نیازمندان و گرفتاران بود. این روحیه اجتماعی و مردم داری بدون شک در تفسیر قرآن او هم دیده می شود. او معتقد بود که نوشتن تفسیر و غیر تفسیر تحت تأثیر باور و گرایشهای نویسنده، فرهنگ، محیط، شرایط و وراثت او قرار دارد و این، سنت طبیعت است که هیچ کس نمیتواند برخلاف آن عمل کند؛ لیکن معنای این سنت آن نیست که تمامی باورها و گرایش ها با حق و واقعیت سازگاری نداشته باشد؛ چون در غیر این صورت، گفتن سخن عادلانه و راست محال خواهد بود» (مغنیه، ۱۴۲۴ ج ۶، ص ۷۸).

خاندان بزرگ مغنیه و بویژه شیخ محمد جواد در طول سالیان مدید با توانایی های علمی که بدست آورده بودند به اشاعه و بسط آموزه های دینی و قرآنی مشغول بودند و به تعلیم و تعلم قرآن مجید اهتمام ویژه داشتند. مغنیه در اهمیت پرداختن به آموزش قرآن می نویسد: «در مدارس جایگاه بلندی برای دین قائل شویم، به ویژه برای قرائت قرآن، حفظ و تفسیر آن؛ زیرا قرآن به مثابه سنگ پایه است. چنانچه

دست اندرکاران و مسئولان آموزش در مدارس دولتی از این کار جلوگیری کنند - که به یقین چنین خواهند کرد - ما باید به منظور رسیدن به این هدف، در کنار مدارس علوم جدید و رایج امروز، مدارس ملی تاسیس کنیم. بودجه این مدارس را می توان از میلیون ها پولی که به نام حقوق الهی به مراجع تقلید و دیگران پرداخت می شود، تاءمین کرد و من موردی را برای هزینه کردن این پولها بهتر از صرف آنها در راه احیای تعالیم دینی و انتشار آن و تربیت نسل جوان بر طبق این تعالیم نمی بینم. (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۷۱).

توجه به کانون خانواده در اندیشه های تفسیری هر دو مفسر

دین اسلام اهمیت بسیار زیادی برای خانواده بعنوان یک هسته اصلی تشکیل دهنده یک جامعه قائل گردیده است. حال اگر خانواده از سلامت و صالح بودن برخوردار باشد نتیجه آن جامعه ای صالح و سالم می باشد در غیر اینصورت نتیجه آن عکس می شود. از همین جهت اهمیت خانواده و توجه به آن بسیار روشن و مبرهن می گردد. خداوند متعال هم اهمیت خاصی برای تمامی اعضاء خانواده قائل شده و برای هر یک از آنها نقشی را معین و وظیفه ای را مشخص نموده است و شرح این وظایف را برای همه انسانها تبیین نموده است.

اگر به جوامع غربی نظری داشته باشیم متوجه می شویم که آثاری از یک خانواده منسجم وجود ندارد که همین امر باعث انحطاطات اخلاقی و تربیتی جوامع غربی شده که آثار بسیار زیانباری از جمله بیماری های روحی و روانی، افسردگی ها، خودکشی ها و ..... مترتب آن شده است.

از منظر قرآن و توجه به آن اهمیت فراوانی دارد. خداوند عزوجل ذیل آیه یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلَائِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ (تحریم/ ۶).

در باره اینکه چرا قرآن مجید امر به هدایت اهل و خانواده کرده و در صورتی که بر هر فرد مسلمان واجب است امر بمعروف و نهی از منکر نسبت بجمیع افراد مسلمین داشته باشد، برای این است که اولاً اهل اطاعت او را می کنند بخلاف دیگران، و ثانیاً انسان علاقه و محبت نسبت به اهل خود دارد و در مقام جلب نفع آنها و دفع ضرر از آنها است. (طیب، ۱۳۷۸، ج ۱۳، ص ۷۵).

در تفسیر شریف لاهیجی روایتی نقل شده که شخصی به حضرت امام صادق علیه السلام گفت که ما اهل خود را امر می کنیم و نهی می نمایم اما ایشان قبول نمی کنند. حضرت فرمودند «اذا أمرتموهن و

نهیتموهن فقد قضیتیم ما علیکم» هر گاه آنان را امر ونهی کنید، تکلیفی را که بر دوش شماست، انجام داده اید. (شریف لاهیجی، ۱۳۷۳، ج ۴، ص ۵۱۸).

مغنیه ذیل همین آیه ۶ سوره تحریم می نویسد: هر گاه مؤمن در پیشگاه خدا نسبت به آنچه می گوید و انجام می دهد احساس مسئولیت کند و از خشم و عذاب او بهراسد، باید در پیشگاه خدا درباره خانواده و فرزندان نیز احساس مسئولیت نماید و از وظایف او آن است که برای اصلاح و هدایت آنان کار کند و اگر پدر به خاطر عشقی که به فرزندش دارد برای آینده او در این زندگی فناپذیر، تلاش فراوان می کند، بهتر است که برای خوشبختی او در زندگی فناپذیر هم کار کند و او را از چیزی نگهداری کند که به مراتب از نیرنگها و ضربه های زمانه سخت تر و بزرگ تر است. لیکن پدر مؤمن چه کند با این نسل جدیدی که از پدرانشان می خواهند از فرمان آنان اطاعت کنند و نظریه آنها را بپذیرند؟ (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۶۰۹).

سید قطب از کسانی که به اسم اسلام رهبانیت انتخاب می کند و به اسم زهد از تمتعات حلال امتناع می ورزند انتقادی کند و می نویسد که «درست نیست یک مسلمان از خانواده و فامیل و همسر و زن و مال و کار و لذت ها برکنار باشد، بلکه باید قلبا تعلق خاطر و وابستگی به دنیا نداشته باشد. سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۱۶۱۵).

از نظر سید قطب، مسلمان در برابر پروردگار عالم در قبال خانواده و فرزندان پاسخگوست و باید در راستای تعلیم و تربیت آنها تلاش نمود و بی توجهی در این راستا باعث بروز مشکلاتی برای خود و جامعه می گردد. خداوند متعال وظائف هر مسلمان را در قبال خانواده معلوم نموده و به مومنین وجوب تربیت و نگهداری خانواده را گوشزد کرده است. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۶، ص ۳۱۱۷). او هر خانه مسلمان را سلولی می داند که از آن سایر سلول های جامعه اسلامی بوجود می آید. این خانه به مثابه قلعه ای است که باید اهل خانواده در آن با هم متحد و منسجم باشند و راه های رخنه در آن را مسدود نمایند تا مورد حمله متجاوزان قرار نگیرد.

سید در تفسیر آیه «وَأْمُرْ أَهْلَكَ بِالصَّلَاةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا» (طه/۱۳۲) وظائف رئیس خانواده را که موظف است اهل خانه را بنحو زیبا به فریضه نماز و شکیبایی نسبت به آن دعوت نماید، گوشزد می نماید. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۴، ص ۲۳۵۶).

سایر مفسرین هم از این آیه پیام های مهمی استنباط کرده اند که عمدتاً مرتبط با نهاد خانواده است پیام های زیر نمونه هایی از این استنباط هاست:

۱. رهبر جامعه‌ی اسلامی نباید از خانواده خود غافل باشد؛

۲. مرد نسبت به سرنوشت فکری و دینی خانواده خود مسئول است و تنها رعایت امور مادی آنان

کافی نیست؛^۳ یکی از مهم ترین زمینه های امر به معروف، خانواده و نزدیکان انسان است

۴. دایره اهل، به زن و فرزند منحصر نیست، بلکه همه‌ی افراد خاندان را شامل می شود؛

۵. مبلغ باید در مرحله‌ی اول به تبلیغ خانواده خود بپردازد؛^۴ اولین مرحله‌ی تربیت، کانون خانواده است؛

۶. فرمان به نماز از میان سایر واجبات، رمز بیمه شدن اعضای خانواده است (قرائتی، ۱۳۸۳، ج ۵،

ص ۴۱۲).

مغنیه هم در ذیل این آیه از راجح بودن نماز نسبت به سایر امور حکایت می کند و حدیثی نقل می کند که رسول گرامی اسلام روزانه به منزل حضرت زهرا (س) می رفت و آنها را به اقامه نماز تشویق می فرمود. (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۴۱۷).

قطب و مغنیه هر دو در تفسیر آیه «وانذر عشیرتک» (شعراء/۲۱۴) به اهمیت تربیت معنوی خانواده پرداخته اند. مغنیه تأکید دارد که هر شخصی که می خواهد دیگران را راهنمایی و تادیب نماید باید خود عامل به آن توصیه ها باشد. وسید هم معتقد است که خداوند در این آیه از مسلمانان می خواهد که در تربیت دیگران، اول از خود و نزدیکان آغاز نمایند. (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۵، ص ۸۴۹؛ سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۵، ص ۲۳۱۹).

مغنیه در تفسیر آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا آبَاءَكُمْ وَإِخْوَانَكُمْ أَوْلِيَاءَ إِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْإِيمَانِ»^۱ (توبه/۲۳). اشاره کرده که، دعوت قرآن به صلح رحم و ارتباط با خویشاوندان و همسایگان را مطرح ساخته، علاوه بر آن وفای به دوستان و دیگران را گوشزد می نماید. گرچه مغنیه در صورتی که پدر در راه حق نباشد، اطاعت از امر او بر فرزند جایز نمی باشد. (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۴، ص ۴۲).

۱. ای اهل ایمان، شما پدران و برادران خود را نباید دوست بگیرید اگر که آنها کفر را بر ایمان بگزینند.

سید هم علاوه بر توصیه اهتمام به امور نزدیکان و همسایگان می نماید به شرطی که ارتباطات عقیدتی آسیب نیندوی ارتباط عقیده ای را بر ارتباط نسبی و خونی مقدم می دارد. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۳، ص ۱۶۱۵).

این دو مفسر با پرداختن به مسائل اجتماعی و از آن جمله، مسائل خانوادگی در حقیقت به نوعی تفسیر پرداخته اند و گمان آنها این است که قرآن کریم می تواند بخوبی اداره جامعه را در دست گیرد و پاسخ گوی نیازهای انسان ها باشد.

توجه به تعلیم و تربیت در خانواده در اندیشه های هر دو مفسر

تعلیم و تربیت در زندگی بشر مهمترین و اساسی ترین جنبه زندگی است به گونه ای که هرگونه، اعوجاج و انحراف در آن باعث انحراف در همه امور زندگی می شود. تواناییهای انسان در زندگی بروز و ظهور پیدا می کند و انسانیت انسان تحقق می یابد. در اسلام به این موضوع مهم توجه بسیار شده و قواعد مناسبی برای رشد انسان تعیین گردیده است.

سید قطب و مغنیه در تفسیر آیه «(جمعه/۲) به اهمیت تعلیم و تربیت در نهاد خانواده اشاره کرده اند. و تاکید سید قطب بر این نکته است خداوند متعال از خودشان رسولی فرستاد تا آیات الهی را برای آنان تلاوت نماید. چرا که عظمت الهی باید با دلیل و برهان برای آنها روشن شود و همچنین اعراب را از عادات ناپسند برحذر دارد و فضائل اخلاقی را به آنها یاد دهد و در درونشان مستقر سازد تا بتوانند الگوی دیگران باشند. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۶، ص ۳۵۶۴).

مغنیه هم با اشاره به معنای حکمت که قرار گرفتن هر چیزی در محل مناسب اوست، به نعمت نبوت پیامبر خاتم می پردازد که رسولی از خودشان و از خلق و خوی خود آنهاست و وجود او باعث شد که خوی عرب ها دگرگون گردد و از ظلمت نادانی به روشنایی دانایی رهنمون گردند (مغنیه، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۵۳۲).

سید قطب در راستای تربیت به تربیت قرآنی پای می فشرد و معتقد است که باید روش تربیتی قرآن مورد توجه قرار گیرد، راه درمان مشکلات روانی و دل های بیمار با راهنمایی های قرآنی، التیام می یابد. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۶، ص ۳۳۰۵).

از نظر سید تربیت موثر زمان زیادی می برد بنابراین باید واقع گرایانه با این موضوع برخورد کرد. کودک انسان به زمان بیشتری برای تربیت نیاز دارد، بیشتر از زمان تربیت برای فرزند هر حیوان دیگر. همان

گونه که تربیت کودک انسان تا جایی که توانایی ادراک مقتضیات زندگی انسانی و اجتماعی مترقی را بیابد، به زمان بسیار بیشتر دیگری هم نیاز است. (سید قطب، ۱۳۹۷، ج ۲، ص ۶۱۷).

می بینیم که نگاه ایشان از تربیت فردی به تربیت اجتماع معطوف می شود که وقت بیشتری نسبت به تربیت کوتاه برای تربیت نیاز دارد.

منابع:

- قرآن کریم، ترجمه، ناصر مکارم شیرازی، قم: انتشارات مدرسه امیرالمومنین (ع)، ۱۳۸۶.
- نهج البلاغه، گرد آورنده سید رضی، ترجمه محمد دشتی، تهران: انتشارات زهد، ۱۳۸۰.
- ۱. اسلامی، سید حسن، *گرایش های فکری در جهان معاصر اسلام*، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، ۱۳۸۶ ش.
- ۲. امین عاملی، سید محسن، *اعیان الشیعه*، دارالکتب، بیروت، ۱۴۲۱ ق.
- ۳. ایازی، سید محمد علی، *مبانی و روش های تفسیر قرآن کریم*، تهران: انتشارات دانشگاه آزاد واحد علوم و تحقیقات، ۱۳۸۸ ش.
- ۴. رسول نژاد، عبدالله، *سید قطب و شعرا*، تهران: نشر احسان، ۱۳۷۹ ش.
- ۵. سیاوشی، کرم، *تحلیل انتقادی مبانی و روش تفسیری سید قطب در فی ظلال القرآن*، تهران: شرکت چاپ و نشر بین الملل، ۱۳۸۹.
- ۶. شریف لاهیجی، محمد بن علی، *تفسیر شریف لاهیجی*، تهران: دفتر نشر داد، ۱۳۷۳.
- ۷. طیب، سید عبدالحسین، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
- ۸. قرائتی محسن *تفسیر نور*، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳.
- ۹. قطب، سید، *آینده در قلمرو اسلام*؛ ترجمه سیدعلی خامنه ای، قم: هجرت، ۱۳۴۵ ش.
- ۱۰. قطب، سید، *فی ظلال القرآن*، مترجم، خرم دل، مصطفی، نشر احسان، چاپ چهارم ۱۳۹۷.
- ۱۱. قطب، سید، *معالم فی الطریق*، قاهره، دار الشروق، ۱۴۱۰ ق.
- ۱۲. قطب، سید؛ *خصائص التصور السالمی* و مقوماته؛ قاهره: دار الشروق، ۲۰۰۲ م.
- ۱۳. کسار، جواد علی، *محمد جواد مغنیه حیات و منهجه فی التفسیر*، قم: نشر صادقین، ۱۳۷۸ ش.
- ۱۴. مرادی، مجید، تفسیر و مفسران، قم، مؤسسه فرهنگی التمهید، اول، ۱۳۸۰ ش.
- ۱۵. مرادی، مجید، سید قطب، در: *کتاب اندیشه سیاسی در جهان اسلام از فروپاشی خلافت عثمانی*، علی اکبر علی خانی و همکاران، تهران: جهاد دانشگاهی، ۱۳۹۴ ش.

۱۶. مغنیه محمدجواد، سامی غریبی، *فی ظلال الصحیفه السجادیه*، چاپ ۳، انتشارات دارالکتاب الاسلامی، ۱۳۸۶.
۱۷. مغنیه. محمد جواد؛ *الکاشف*، ترجمه موسی دانش، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۵ ش.
۱۸. مغنیه. محمد جواد؛ *فلسفه الاخلاق فی الاسلام*. الناشر، بیروت : دار العلم للملایین. تاریخ الإصدار، م ۱۹۷۷.
۱۹. مغنیه. محمد جواد؛ *من هنا و هناك*، ناشر: دار و مکتبه الهلال - بیروت - لبنان. سال نشر: ۱۴۲۱ ق.
۲۰. مغنیه. محمد جواد؛ *الاسلام مع الحیاه*، دارالعلم للملایین، بیروت، ۱۴۲۲ ق.
۲۱. مغنیه. محمد جواد؛ *الاسلام، الخمیة و الدولة الاسلامیة*، چاپ اول، دار العلم للملایین، بیروت، ۱۹۷۹ م.
۲۲. مغنیه. محمد جواد؛ *کتاب تجارب*، قم، انوار الهدی، ۱۳۸۳ ش.
۲۳. میراحمدی، منصور؛ مهربان، احمد، «*یدئولوژی سید قطب و اسلام رادیکال*»، در: پژوهش نامه علوم سیاسی، ش ۱۳، سال ۱۳۸۷ ش.
۲۴. پایگاه جامع قرآن (<https://quran.inoor.ir>)
۲۵. سایت، کتابخانه مدرسه فقاها (<http://lib.eshia.ir>)
۲۶. لوح فشرده جامع تفاسیر نور، تهران، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، بی تا .
۲۷. لوح فشرده مجموعه آثار علامه شیخ محمد جواد مغنیه رحمه الله، تهران، مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، بی تا .